

О. О. Воронюк*

ГЕНЕЗИС УЯВЛЕНЬ ПРО ЮРИДИЧНУ ОСОБУ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА

Питання про те, що собою являє юридична особа, має давню історію, йому присвячено багато праць досить відомих правознавців. Однак до цього часу немає однозначної відповіді на це питання. Необхідність найбільш ефективного застосування цього правового інституту змушує вчених звернутися до переосмислення теоретичних положень, що стосуються сутності юридичної особи.

Мета цієї статті полягає у аналізі наукових розробок про юридичну особу та спробі визначення найбільш вдалих ідей в досліджуваних теоріях для пояснення сутності юридичної особи.

Науково-теоретичною базою цієї статті стали праці відомих науковців, які досліджували сутність юридичної особи, її місце та роль в системі суб'єктів права, а саме праці Ф. К. Савінії, Р. Ієрінга, Е. Гельдера, Ю. Біндера, Рюмеліна, О. Гірка, Р. Салейля, А. Брінца, Цітельмана, Бернатцика, Л. Гервагена, М. Суворова, С. Братуся, О. Іоффе, А. Венедиктова, Є. Суханова, С. Архіпова, В. Кравчука, Я. Шевченко та інших.

Незважаючи на те, що поява терміна “юридична особа” (або його відповідників у інших мовах) відбулася лише наприкінці XIX — початку XX ст., поняття юридичної особи мало більш значний історичний шлях свого існування. Вважається загальновизнаним, що створення конструкції юридичної особи розпочалося ще в Стародавньому Римі. Саме римськими юристами була закладена ідея суб'єктів, відмінних від індивідів, були вироблені поняття правоздатності, основні види юридичних осіб, принцип їх незалежності від фізичних осіб. Ґрунтовні дослідження юридичних осіб по римському праву можна знайти в працях М. С. Суворова¹ та І. А. Покровського².

Основною науковою проблемою, що викликає найбільші дискусії, є питання про носіїв властивостей юридичної особистості. Залежно від відповіді на питання про те, що стоїть за поняттям юридичної особи, різні теорії юридичної особи можна розділити на три великі групи:

- концепції, що заперечують існування всякого реального суб'єкта з властивостями юридичної особистості (теорії фікції);
- концепції, що визнають існування реального суб'єкта — юридичної особи (теорії реальності);
- концепції, що заперечують корисність і необхідність поняття юридичної особи (негативні теорії).

Одна з перших теорій юридичної особи, яка претендує на пояснення її природи, є теорія фікції, яка виникла в період Середньовіччя, а в подальшому отримала свій розвиток в роботах правознавців XIX ст., зокрема в роботах Савінії, Пухти, Віндшейда, Резлера, Арндтса, Унтера, Рота, Бірлінга³. Сутність теорії фікції полягає в протиставленні людини як конкретного, матеріального, “природного” суб'єкта права штучній, вигаданій, уявленій особі — юридичній особі.

Творцем теорії фікції прийнято вважати Папу Римського Інокентія IV, який мав важливе значення для середньовічної юриспруденції. Теорія фікції юридичної особи виникає у вченнях глосаторів, кантоністів та отримує “благословення” папи Інокентія IV на Ліонському соборі 1245 року⁴. Приводом для походження теорії фікції були досить цікаві питання церковного права, наприклад, чи може *universitas* підлягати відлученню від церкви, допускатися до присяги, а також, чи включається у поняття “будь-яка особа”, що зустрічається у законах та правочинах, також і поняття “юридична особа”. Інокентій вперше встановив положення, що корпорація як така є безтілесна, уявна істота — це є

© Воронюк О. О., 2008

* аспірант Університету економіки та права “КРОК” (м. Київ)

¹ Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. — М.: Статут, 2000. — 299 с.

² Покровский И. А. История римского права. — 4-е изд. — СПб, 1918. — 533 с.

³ Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: Учеб. пособие. — М., 2003. — С. 107-182.

⁴ Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли: гражданское правоотношение: критика теории «хозяйственного права» / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. — М.: Статут, 2003. — С. 53-55.

ніщо інше як юридичне поняття, яке не співпадає з поняттям пов'язаних осіб, а тому і не може підлягати відлученню від церкви; як безтілесна істота, вона не має здатності волі і не може діяти самостійно, а тільки через своїх членів⁵. Теорія фікції юридичної особи, як перша наукова спроба осмислити юридичну природу суспільного утворення, яке виступало в цивільному обороті в якості суб'єкта майнових прав та обов'язків, не отримала свого подальшого розвитку до першої половини XIX ст.

Перше спеціальне дослідження юридичної особи було проведено в середині XIX ст. німецьким правознавцем Ф. К. Савіні у праці "Система римського права" (1840 рік), в якій Ф. К. Савіні розвинув та надав нового дихання ідеям Папи Римського Інокентія IV про те, що юридична особа є лише фікцією. Концепція Ф. К. Савіні мала широке розповсюдження і тривалий час була пануючою не лише в Німеччині. Концепція Ф. К. Савіні полягає у тому, що перше поняття особи або юридичного суб'єкту співпадає з поняттям людини; кожна окрема людина і тільки окрема людина правоздатна. Лише завдяки позитивному праву це поняття особи може випробувати двояку модифікацію, обмежувальну та розповсюджувальну: по-перше, багатьом людям може бути частково або повністю відмовлено у правоздатності; по-друге, правоздатність може переноситись на дещо таке, що не є окремою людиною, відповідно штучним шляхом може бути створена юридична особа. Ф. К. Савіні розглядає юридичну особу як штучний, фіктивний суб'єкт, який припускається тільки для юридичних цілей, і при цьому, штучна здатність цього суб'єкта розповсюджуватись тільки на відносини приватного права. Як проста фікція, юридична особа не може мати свідомість та волю, і відповідно, недієздатна. Цей недолік дієздатності компенсується за рахунок представництва, як при опіці та піклуванні над малолітніми та божевільними⁶. Таким чином, Ф. К. Савіні протиставляє справжнього, на його думку, суб'єкта права, яким є людина, юридичній особі — фіктивному суб'єкту права. Люди самі по собі суб'єкти права, існування ж фіктивних осіб — поняття юридичне. Юридична особа — це лише творіння закону, юридично-технічний засіб, який використовується для того, щоб певна сукупність людей розглядатися як одна особа⁷. В якості фіктивного утворення розглядав юридичну особу і Г. Ф. Шершеневич, який розглядав юридичні фікції не як уявні поняття, а як наукові прийоми пізнання, а юридичну особу розглядав як штучний суб'єкт обороту, який створений для досягнення певної мети⁸. Аналогічні погляди на природу юридичних осіб були у Д. І. Мейера⁹ та А. М. Гуляєва¹⁰.

Подальшим кроком у розвитку вчення про юридичну особу стала теорія інтересу, яку започаткував Р. Ієрінг. Його погляд на юридичні особи пов'язаний з його поглядами на право взагалі як в суб'єктивному, так і в об'єктивному сенсі. Він відкидає фіктивні особи, але також відкидає безсуб'єктне майно: немає права без суб'єкта, а суб'єктом можуть бути тільки дійсні особи, а не фіктивні. Відповідно до теорії Р. Ієрінга, реальними суб'єктами права є тільки живі люди, які входять у склад корпорації, або люди, яких обслуговує установа. Але, оскільки користувачі змінюються, законодавство та юриспруденція створили абстракцію, яку називають юридичною особою¹¹. Цілі юридичних осіб — це ті самі інтереси людей, тільки спільні для певної групи, їх діяльність — це діяльність членів юридичної особи або їх представників, їх воля — це воля окремих особистостей. У зв'язку з цим, тотожні інтереси групи осіб розглядаються як одне ціле, як один інтерес, а сама група — як один суб'єкт, юридична особа. Правосуб'єктність юридичної особи — це лише прийом, що спрощує взаємодносини зацікавлених при цьому осіб¹². Раціональне зерно у вченні Р. Ієрінга, на нашу погляд полягає у тому, що на відміну від Ф. К. Савіні та його послідовників він не відірвав юридичну особу від живих людей та їх відносин. Основний недолік концепції Р. Ієрінга, на нашу думку полягає у тому, що, трактуючи реальність суб'єкта в натуралістичному сенсі, він не побачив соціально-правової реальності, яка опосередковується фігурою юридичної особи.

⁵ Суворов Н. С. Указ. работа. — С. 65.

⁶ Там же. — С. 68.

⁷ Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. — Юридзат МЮ СССР. Ученые труды. Выпуск XII. — М., 1947. — С. 75.

⁸ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). — М., 1995. — С. 89-91.

⁹ Мейер Д. И. Русское гражданское право. Ч. 1. Репринтное издание 1902 г. — М.: Статут, 1997. — С. 84-87.

¹⁰ Гуляев А. М. Русское гражданское право. — СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. — С. 74-75.

¹¹ Козлова Н. В. Указ. работа. — С. 82.

¹² Хохлов Е. Б., Бородин В. В. Понятие юридического лица: история и современная трактовка // Государство и право. — 1993. — № 9. — С. 155.

Подальшим розвитком теорії інтересу стали теорії посадового і товариського майна, засновниками яких вважають Е. Гельдера і Ю. Біндера. Теорія посадового майна пояснювала сутність установ, теорія товариського майна — сутність підприємницьких товариств. Е. Гельдер виходив з того, що здійснювати юридичну владу можуть лише дієздатні особи, посадові особи, а тому майно установи є посадовим майном, що перебуває в управлінні керівництва установи. Свою владу останні використовують не в своїх інтересах, а в інтересах інших осіб¹³. На відміну від майна установ, майно підприємницьких корпорацій — спільне товариське майно її членів, а не індивідуальне майно кожного з них. Майно юридичної особи належить особам, які є органами цієї юридичної особи та відокремлене від їх особистого майна. Права, які походять з цього майна, використовуються лише в тих цілях, для яких створена юридична особа. Отже, суб'єктами права є не сама юридична особа, а її представники — органи такою юридичної особи, оскільки лише вони можуть виражати волю, а сутність суб'єктивного права полягає саме у волевиявленні. З цього приводу С. М. Братусь зазначив, що юридична особа за Е. Гельдером — це технічний засіб для позначення посадового майна або товариського майна, персоніфіковане юридичне відношення, а отже і тут має місце фікція¹⁴. Слід зазначити, що теорія посадового і товариського майна сфокусувала свою основну увагу на поясненні сутності установ, і основним її недоліком є застосування різних підходів до пояснення природи товариств та установ.

Так звана юридична школа державознавців (Лабанд, Г. Еллінек та інші), виходячи з дуалізму буття та обов'язковості, вважає, що поняття “суб'єкт права” — це юридична абстракція, яка створена правопорядком. Правопорядок може зробити юридичною особистістю будь-яку єдність, у тому числі певний колектив людей. Людська особистість не є в цьому відношенні виключенням.

Лабанд сутність юридичної особи бачив в самостійній правоздатності та волеватності, звертаючи при цьому увагу на цих формально-юридичних моментах. Він писав: “Істота юридичної особи полягає у самостійній правоздатності, яка в свою чергу передбачає знову самостійну волеватність: для юридичної особи приватного права правоздатність та волеватність обмежуються областю майнових прав; для держави — юридичної особи публічного права — правоздатність та волеватність розповсюджуються на область публічного права; юридична особистість держави полягає у тому, що держава має самостійні права володарювання і самостійну волю володарювання”¹⁵. Таким чином, відповідно до Лабанда, головний, сутнісний критерій юридичної особи — це наявність або відсутність у нього правоздатності.

Для іншого представника школи державознавців, Г. Еллінека, поняття юридичної особи, як і поняття фізичної особи, є поняття суто юридичне. Для нього юридична особа — це не істота або субстанція, а така, що дана з зовні, створена волею правопорядку здатності. Юридична особа за Г. Еллінеком, — це породження об'єктивного права, законодавства. Як доречно з цього приводу висловився С. І. Архипов, в теорії Г. Еллінека дещо перебільшується, гіпертрофується роль законодавця, який не тільки опосередковує виникнення юридичних осіб як суб'єктів права, створює для цього необхідні передумови, правові умови, а власною волею створює їх, створює правових діячів, учасників правовідносин тощо¹⁶. Безумовно, поза правопорядком, без правового визнання важко представити собі суб'єкт права, тим паче юридичну особу. Саме акцентування уваги на важливості закону для існування юридичної особи є цінним здобутком вище викладених теорій. Однак, треба зауважити, що за допомогою закону можна сформувати лише зовнішню правову форму, юридичну особу як правову можливість, але не дійсного, дієздатного, такого що активно проявляє себе суб'єкта права.

Не зважаючи на різні відтінки та модифікації теорій, які заперечують реальність юридичної особи, всі вони схожі в одному: юридична особа — це тільки юридична фікція, яка створена правопорядком, це лише опорний пункт прив'язки прав та обов'язків або комплексу норм. Як відзначає С. М. Братусь, відрив форми від змісту, повинного від

¹³ Братусь С. Н. Указ. работа. — С. 87.

¹⁴ Там же. — С. 88.

¹⁵ Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — С. 321.

¹⁶ Там же.

сутнісного, заперечення об'єктивної реальності права, зведення реальних суспільних явищ до форм свідомості є характерними рисами, які є загальними для всіх ідеалістичних нормативістських теорій юридичної особи¹⁷. Слід зазначити, що одних норм права недостатньо для того, щоб юридична особа могло існувати в реальності, об'єктивне право в даному відношенні не всесильне.

В сьогоденнішніх умовах теорія фікції вже не видається такою беззаперечною та всеосяжною як це було в середині XIX ст. З її допомогою важко обґрунтувати нормативно-явочний порядок виникнення більшості юридичних осіб, який був запроваджений у європейських країнах ще в XIX ст., їх самостійну майнову відповідальність, вона не придатна для пояснення сутності установи.

Другу групу теорій, які намагаються розкрити сутність юридичної особи складають реалістичні теорії, початок яким поклав Безелер. Саме він перший виступив проти романістичної доктрини в ім'я германістичних ідей та чітко сформулював положення про те, що в корпорації створюється самостійний суб'єкт, що сам самовизначається, та завдяки своїй меті та організації, незалежний від волі окремих осіб; що юридична особа виникає поряд з людиною шляхом природного правотворення, а також є волездатною. По цьому шляху пішло багато інших авторів, зокрема, Блюнчлі, Кунце, Барон, Сальковський, Лассон, Дан, Цительман, Гірке, Дербург, Мішу, Салейль та інші, яких поєднувала ідея про те, що юридична особа є реальний суб'єкт, реальна особа.

Значний слід в розвитку вчення про юридичні особи залишила органічна теорія, пов'язана головним чином з ім'ям О. Гірке. З точки зору органічної теорії, юридичні особи — не фікції, а живі соціальні організми, які наділені своєю особливою, самостійною волею, почуттям, бажанням, корпоративною честю¹⁸. О. Гірке вважав, що життя людини є одночасно індивідуальним та суспільним: людина розвоює свою волю, і таким чином, сфері відокремленого існування окремої волі протиставляє сферу пов'язаності її загальною волею¹⁹. Юридична особа — це особливий тілесно-духовний організм, це союзна особистість. Союзна особистість, за словами О. Гірке, є визнана правопорядком діяльність людського союзу, який виступає в якості відмінного від суми з'єднаних в союзі осіб єдиного цілого, який є суб'єктом прав та обов'язків. О. Гірке чітко підкреслив, що субстратом юридичної особи є люди, що знаходяться в певних відносинах між собою, тому юридична особа так само реальна як і фізична особа. Отже, юридична особа є правоздатною та дієздатною. Правоздатність юридичної особи, з однієї сторони вужче, ніж правоздатність фізичної особи, а з іншої, ширше правоздатності фізичної особи. Вужче правоздатність тому, що відпадають всі права, які можуть належати тільки людській індивідуальності (наприклад: сімейні права), а ширше через те, що юридична особа набуває таких прав, які можуть належати тільки суспільному цілому, яке сформоване його членами і стоїть над ними (наприклад: корпоративна влада).

Як суб'єкт права, юридична особа здатна формувати та виявляти самостійну волю, яка визначається метою, заради якої створена юридична особа. Воля союзної особистості виражається індивідами, які є її органами. Тобто, через свої органи юридична особа реалізує свою правоздатність, отже юридична особа є дієздатною. Між колективними утвореннями і її органами немає жодних правовідносин, так як вони становлять єдину особу, і це є представленням цілого через частину²⁰. Таким чином, між юридичною особою та органом юридичної особи не виникає відношень представництва. Юридична особа може бути винуватою у скоєні недоброволених дій, може бути добросовісною або недобросовісною, може помилитися, присягати, вона є живий соціальний організм²¹. О. Гірке вважав юридичними особами корпорації, інститути (установи) та державу.

Досить вдалою, на наш погляд, є думка О. Гірке про те, що приватноправова та публічно-правова здатність юридичних осіб, як і індивідів, є лише двома сторонами однієї особистості: одна й та ж істота в якості фіска (казни) укладає договори і в якості держави приймає закони; одному й тому ж суб'єкту належить корпоративне майно та корпоративна

¹⁷ Братусь С. Н. Указ. работа. — С. 99.

¹⁸ Кравчук В. М. Соціально-правова природа юридичної особи: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Львів, 2000. — С. 19.

¹⁹ Архипов С. И. Указ. работа. — С. 323.

²⁰ Братусь С. Н. Указ. работа. — С. 100.

²¹ Суворов Н. С. Указ. работа. — С. 97-108.

влада. Гірке зауважує, що будь-яка теорія про юридичну особу як суб'єкта, встановлена для приватного права, повинна перевірятися на її застосовність у публічному праві²².

Основний недолік вчення О. Гірке вбачають у біологізації реальної союзнаї особистості. Його побачили і виправили послідовники О. Гірке Мішу та Салейль, які юридичну особу розглядали вже як суспільне утворення. Критикувалася органічна теорія і з тих позицій, що юридична особистість може визнаватися і там, де немає соціального організму: університет залишається юридичною особою без студентів і викладачів; для створення установи достатньо великої пожертви або урядового дозволу²³. Але при всіх цих недоліках, у вченні О. Гірке є досить багато позитивних рис, які дали подальший поштовх у розвитку вчення про юридичну особу у реалістичному напрямку. До позитивних рис органічної теорії, перш за все, слід віднести визнання реальності юридичної особи як такого реального колективу, який не зводиться до арифметичної суми індивідів, ні до фікції, або до того чи іншого прийому юридичної техніки. Заслугою на увагу вчення О. Гірке про органи юридичної особи, про умови їх діяльності та відмінність органів юридичної особи від представництва. Також, О. Гірке один з перших наголосив на тому, що юридична особа не є явище тільки приватного права, а є також явищем публічного права, і тому необхідно сформулювати універсальне поняття юридичної особи, яке б могло застосовуватись в різних галузях права.

Особливу позицію серед представників реалістичного напрямку займав Цітельман, який відстоював ідею суб'єкта — безтілесної волі. Він доводив необхідність наявності, по-перше, внутрішньої, суб'єктивної здатності особи бути суб'єктом права, по-друге, наявність припису закону, який визнає за ним таку здатність. При одночасній наявності цих двох компонентів можна говорити про існування суб'єкта права. Стосовно юридичних осіб Цітельману важливим уявляється не те, кому належить майно, а чиїй волі воно підпорядковується, чия воля володарює над ним. Розкриваючи поняття юридичної особи Цітельман звертає увагу на те, що тут зовсім не потребується тілесність, не потребується фізичного субстрату. Але це не означає того, що юридична особа, як будь-який інший суб'єкт права, не є реальною правовою особою. Стосовно установ суб'єктом є не вся людина, а лише його воля в одному якомусь напрямку. Стосовно корпорацій Цітельман відстоював принцип єдності у множинності, ідею поєднання окремих волей в одну загальну волю корпорації. Силою, яка пов'язує волі учасників корпорації в одну загальну волю є цілі, які переслідує корпорація, а також свідоме прагнення учасників об'єднатись. Таким чином, воля корпорації для Цітельмана являє собою правову особистість, суб'єкта права²⁴. Цітельман виступає проти терміну “юридична особа”, а в свою чергу пропонує терміни “тілесні” та “безтілесні” особи.

Метою примирити різні погляди на юридичну особу задався Бернатцик, для якого головним предметом обговорення є юридична особистість урядових установ. Як зазначає Бернатцик, в європейській науці XIX ст., особливо за часів Ф. К. Савіні, намагалися взагалі уникати втягнення публічного права в область приватного права, знаходячи в цьому щось нездолене та не допускаючи існування таких основних понять, які б були однаковими для всіх юридичних областей. Система приватного права в її так званій „загальній частині” заявила претензію на роль самодостатньої системи права, не пов'язаною при цьому з іншими галузями права²⁵. Бернатцик звертає увагу на те, що романістами (прихильниками фікційної теорії) до абсурдності було доведено поняття юридичної особистості як здатності бути носієм майнових прав, що замість можливості або здатності мати майно саме це майно в його реальності ставиться на місце юридичної особи.

Бернатцик високо цинив заслугу германістів, які відстоювали ідею єдиного поняття юридичної особи для всіх областей правового регулювання і вказував на неможливість пояснити поняття юридичної особи через фікцію, а також відстоював ідею, що держава є юридичною особою. Критикуючи позицію романістів щодо того, що держава є юридичною особою лише як фіск (казна), Бернатцик вказував на те, що держава та фіск (казна) знаходяться між собою в такому ж самому відношенні, як фізична людина і його гаманець, і може йти лише про різні юридичні якості однієї і тієї ж юридичної особи — держави²⁶.

²² Там же. — С. 97.

²³ Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. — Спб.: Лань, 1999. — С. 173.

²⁴ Архипов С. И. Указ. работа. — С. 324-325.

²⁵ Суворов Н. С. Указ. работа. — С. 120.

²⁶ Там же. — С. 121.

До прихильників реалістичної концепції юридичної особи слід віднести дореволюційного російського правознавця М. С. Суворова. Вказаний автор розглядав юридичну особу як громадську організацію, тим самим вбачаючи в юридичній особі скоріше реальність соціальну в широкому сенсі цього слова, ніж власне правову реальність. М. С. Суворов дає наступне визначення юридичної особи: “Зв’язане ціле, яке складається з наявних членів та органів громадських організацій, у їх зв’язку та єдності, є суб’єкт майнових прав в тій самій мірі, як і в майбутньому члени та органи, які прийдуть їм на зміну, саме так в їх зв’язку та єдності будуть суб’єктами за час їх існування”²⁷.

Цінною, на наш погляд, є думка М. С. Суворова про те, що будь-яка цивілістична теорія юридичної особи повинна бути перевірена з точки зору її придатності і для публічного права²⁸. Тому вказаного автора можна віднести до прибічника теорії публічного характеру юридичних осіб.

В згаданих реалістичних теоріях юридичної особи міститься багато позитивних ідей. Зокрема, прихильники реалістичної теорії юридичної особи першими почали розглядати юридичну особу, не як приватноправову категорію, а як загально правове явище. Проте, теорії, які можна віднести до реалістичної концепції юридичної особи, не можна назвати такими, що повністю пояснюють сутність юридичної особи, її природу.

Ще однією групою теорій про юридичну особу є негативістські концепції, які заперечують в той чи інший спосіб необхідність визнання факту існування юридичних осіб. Однією з таких теорій є теорія персоніфікованого майна, основні положення якої сформульовані А. Брінцем в роботі “Пандекти” (1873). Він стверджував, що визнавати існування фіктивного суб’єкта права поряд з реальною особою є зайвим. У передмові до першого видання свого підручника пандектів, А. Брінц назвав юридичних осіб пугалами, які в системі цивільного права повинні мати стільки ж мало місця, як не могли б претендувати на особливе згадування в історії ті пугала, які виставляються в огородах та садах для відлякування птахів²⁹. У свою чергу, А. Брінц звернув увагу на мету, для досягнення якої створена та існує юридична особа. Він персоніфікував цю мету та оголосив фікцією будь-яку іншу персоніфікацію. А. Брінц критикує твердження, що “без особи немає майна”. Цей тезис необхідний, на думку А. Брінца, лише для виправдання фантастичних уявлень про те, що, окрім людей, існують ще штучні суб’єкти. В дійсності, саме в меті майно має свій пункт приналежності. Безсуб’єктне майно без приналежності певній меті неможливе. Майно може належати не тільки будь-кому, але й будь-чому, і саме таке майно є цільовим майном.

Особливою заслугою А. Брінца є те, що в своїй теорії безсуб’єктного майна він відзначив роль та значення мети у формуванні та діяльності юридичної особи. Але, як доречно зазначає С. М. Братусь, взявши одну з ознак, яка характеризує юридичну особу, А. Брінц абсолютизував цю ознаку і створив неправильну, метафізичну конструкцію. У боротьбі з теорією фікції, А. Брінц зі свого цільового майна створив іншу фікцію, подвійну фікцію — фікцію безсуб’єктного майна та фікцію цілі³⁰. Адже цілі можуть існувати та існують тільки як людські індивідуальні та колективні цілі, а не як цілі самі по собі. Об’єктивація цілі, служіння цілі не може відірвати її від людей, які живуть та діють в певних природних та суспільних умовах. Спираючись на вище наведені факти, вважаємо, що дана теорія неспроможна пояснити природу юридичної особи і не відповідає сучасному розумінню суб’єктивного права як юридичного захищеного інтересу конкретної особи.

В теперішній час теорію цільового майна досить активно підтримує цивіліст Є. А. Суханов, який вважає, що сучасна комерційна практика містить багато доводів на користь теорії “цільового майна”, яка пояснює сутність юридичної особи як персоніфікованого майна, яке спеціально призначене для участі в цивільному або торговому (комерційному) обороті³¹. На відміну від А. Брінца, Є. А. Суханов не пропонує виключити інститут юридичної особи з системи цивільного права. Основною ознакою юридичної особи Є. А. Суханов вважає ступінь майнової відокремленості і в залежності від цієї ознаки пропонує і здійснювати класифікацію юридичних осіб. В. Ф. Попондопуло також вважає,

²⁷ Там же. — С. 174.

²⁸ Там же. — С. 141.

²⁹ Там же. — С. 72.

³⁰ Братусь С. Н. Указ. работа. — С. 81.

³¹ Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Под ред. Е. А. Суханова. — М., 1993. — Т. 1. — С. 76.

що завдяки формі юридичної особи відбувається “персоніфікація майна” підприємства; в цьому він вбачає основну “службову” роль юридичної особи³². В. Ф. Попондопуло є прихильником збереження різних теорій юридичної особи для обґрунтування існування різних видів юридичних осіб: теорії фікції — для установ та теорії соціальної реальності для юридичних осіб типу корпорацій³³. З цим важко погодитись, оскільки, на наш погляд, не може існувати двох правильних концепцій одного правового явища.

До теорії “цільового майна” досить близько примикає теорія “колективної власності”, представниками якої є Планіоль та Бертелемі, які розглядають юридичну особу як колективне майно³⁴. До найбільш радикальних прихильників “негативної концепції” можна віднести Л. Л. Гервагена. Він вважав неможливим знайти таке визначення поняття права в суб’єктивному сенсі, яке б було можливо застосувати як до фізичних осіб, так і до юридичних осіб. Л. Л. Герваген був зятим супротивником вчення про те, що союзи людей можуть мати право власності в суб’єктивному сенсі, і вважав, що в науці про право взагалі необхідно відмовитись від присвоєння певному слову особливого значення, “значення юридичного”, яке не співпадає з загальнозживаним значенням даного слова або взагалі суперечить останньому³⁵.

В радянський період негативне ставлення до інституту юридичної особи було висловлено В. В. Лаптевим, який у зв’язку з запропонованим ним поняттям господарського органу, який характеризує організацію в якості учасника господарських відносин і по горизонталі, і по вертикалі, вважав зайвим використання інституту юридичної особи. На його думку, інститут юридичної особи характеризував правосуб’єктність соціалістичної організації лише частково³⁶.

Особливе місце у вченні про юридичну особу посідає радянська правова наука. Правову природу юридичної особи обґрунтовували різні теорії, серед яких теорія соціальної реальності³⁷, відповідно до якої юридична особа розглядалась як соціальна реальність, яка наділена майном для досягнення суспільно корисних цілей або для вирішення соціально-економічних задач держави та суспільства; теорія держави³⁸, зміст якої полягає у тому, що за юридичною особою стоїть радянська держава, яке є власником майна юридичної особи; теорія директора³⁹, за якою воля юридичної особи — це воля його керівника (директора), яка є незалежною від волі інших працівників; теорія колективу⁴⁰, яка виходить з того, що носіями правосуб’єктності державної юридичної особи є колектив робітників та службовців підприємства, а також всенародний колектив, організований у соціалістичну державу.

Спільна риса цих теорій в тому, що основна увага присвячується правовій природі державного підприємства (організації) як юридичної особи, а не юридичній особі як такій. Висновки, отримані при дослідженні державного підприємства (організації) згодом поширювались на всі види юридичних осіб. Не можна не погодитись з думкою С. І. Архіпова про те, що переважна більшість представників радянсько-російської та захардонної юридичної науки розглядали і продовжують розглядати юридичну особу не як власне правовий феномен, явище, яке має юридичну природу, досі самостійну по відношенню до інших соціальних явищ, а як дещо навколо правове, деяку організаційну соціальність (звідси — пошуки майнового та людського субстрату), хоча таку, що близько примикає до права, однак повністю від нього відокремлену⁴¹.

Схиляємося до думки, що майновий чи людський субстрат не є визначальним у можливості визнання певного утворення юридичною особою з наступних міркувань. По-

³² Попондопуло В. Ф. Правовой режим предпринимательства. — СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1994. — С. 94-96.

³³ Там же. — С. 96.

³⁴ Суворов Н. С. Указ. работа. — С. 84.

³⁵ Архипов С. И. Указ. работа. — С. 334.

³⁶ Лаптев В. В. Субъекты хозяйственного права // Советское государство и право. — 1975. — № 4. — С. 87.

³⁷ Александров Н. Г. Трудовое правоотношение. — М.: Юрид. изд., тип. МИД СССР, 1948. — 336 с.; Генкин Д. М. Значение применения института юридической личности во внутреннем и внешнем товарообороте в СССР: Сборник научных трудов Московского института народного хозяйства им. Г. В. Плеханова. — М., 1955, вып. IX. — С. 3-36.

³⁸ Аскназий С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями // Ученые записки Ленинградского юридического института. Вып. IV. — Л., 1947. — С. 5-47.

³⁹ Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в РСФСР. — Л., 1955. — С. 88.

⁴⁰ Братусь С. Н. Указ. работа. — С. 152; Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. — М., 1948. — С. 657-672.

⁴¹ Архипов С. И. Указ. работа. — С. 332.

перше, до цього часу залишається недоведеною обставина, щодо іманентного зв'язку між людським субстратом юридичної особи та самою юридичною особою і динамікою її існування. Так, персональні зміни в колективі працівників, адміністрації, засновників, зміни їх загальної кількості, аж до їх повної відсутності, мають лише еventуальний і сутнісно не важливий зв'язок з існуванням самої юридичної особи як самостійного суб'єкта цивільного права. Досить ефектно це демонструє Б. Б. Черепакін, проводячи паралель у порівнянні юридичної особи і колективу його працівників із рікою і водою що її наповнює. Як ця вода не є рікою тому що остання зостається, а перша завжди змінюється, так і юридична особа не залежить від персонального складу своїх працівників⁴². По-друге, не є субстратом юридичної особи і певне виокремлене майно, оскільки останнє є всього лише ознакою даного суб'єкта права і, певне, ознакою притаманною більшості юридичних осіб, однак ця обставина не надає можливості майну претендувати на роль того явища, яке визначає існування будь-якої юридичної особи. І знову ж таки, головне судження такої позиції зводиться до того, що, динаміка якісно-кількісних властивостей майна юридичної особи не тотожна існуванню самої юридичної особи. Тобто, в юридичної особи може змінюватися рівень майнових активів, змінюватися об'єкти права власності й інших речових і зобов'язальних прав, а в певний момент часу майна у юридичної особи взагалі може не бути, проте все це не впливає на констатацію правосуб'єктності юридичної особи, виникнення та припинення якої навіть законодавцем не пов'язується з моментами виникнення чи припинення існування у неї певного виокремленого майна. Нарешті, по-третє, звернемо увагу і на допущення деякими авторами в частині своїх міркувань підміни понять, коли замість відповіді на запитання про те, "що ж таке юридична особа" та "які вона має ознаки", умовиводи вчених зводяться до того, "хто" та "як" формує і виявляє волю юридичної особи. На підставі наведеного можливо погодитися з думкою В. А. Рахміловича відносно того, що виявлення субстрату юридичної особи не є завданням юриспруденції взагалі⁴³.

Серед представників вітчизняної правової науки новизною поглядів відзначається Я. М. Шевченко. На її думку, головним у визначенні природи та причини виникнення такого феномену, як юридична особа, є те, що вона існує і повинна існувати маючи ознаки суб'єкта права⁴⁴. Я. М. Шевченко виступає проти будь-яких персоніфікацій і пропонує виходити передусім з тих суспільних проблем, для задоволення яких виникає юридична особа, насамперед потреби обслуговування цивільного обороту. Юридична особа — це самостійний правовий вид оформлення спеціальних зв'язків людини у ринковому суспільстві. Вона являє собою спосіб вияву певних інтересів людей у процесі економічного обороту, специфічним відбиттям їх стосунків, хоча сама ці стосунки не створює, а лише певним чином регулює⁴⁵. Я. М. Шевченко стверджує, що юридична особа виникає тоді, коли фізична особа (інша юридична особа) має головною своєю метою підвищення прибутку⁴⁶. З такою позицією погодитися не можна, адже юридичні особи мають різні цілі і не лише сферою підприємницької діяльності вичерпується використання цієї категорії.

Ще одним вітчизняним дослідником природи юридичної особи є В. М. Кравчук. Він є прихильником реальності юридичної особи, адже, юридична особа, на його думку, це не абстракція, не фікція, а суб'єкт цивільних правовідносин, організація, реально існуюче соціальне утворення, сутність якого полягає у певним чином організованих відносинах між особами⁴⁷. Юридичні особи — це різновид організацій, а останні є особливою формою взаємозв'язку осіб з певною метою. Організація не завжди є колективним утворенням, адже вона може створюватися і однією особою, яка визначає мету та спосіб взаємодії зацікавлених в її діяльності осіб (форму організації). Від інших організацій юридична особа відрізняється особливою соціально-правовою природою, яка полягає у

⁴² Черепакін Б. Б. Волеобразование и волеизъявление юридических лиц // Правоведение. Известия высших учебных заведений. — 1958. — № 2. — С. 44.

⁴³ Рахмилович В. А. О так называемом субстрате юридического лица (К вопросу о путях изучения юридического лица) // Проблемы совершенствования советского законодательства. — Труды ВНИИСЗ. Вып. 29. — М., 1984. — С. 116-118.

⁴⁴ Шевченко Я. М. Новый гражданский кодекс — основа рыночных отношений в Украине // Украинское право. — 1997. — № 1. — С. 40.

⁴⁵ Там само. — С. 41.

⁴⁶ Шевченко Я. Перспективы развития гражданского права Украины // Юридическая практика. — 2000. — № 15 (121). — С. 9.

⁴⁷ Кравчук В. М. Вказ. праця. — С. 159.

взаємозв'язку суб'єктивних і об'єктивних елементів: 1) мета юридичної особи і 2) засобів її досягнення. В. М. Кравчук доходить до висновку, що юридична особа є цивільно-правовою формою взаємодії приватних інтересів особи і публічних інтересів суспільства. Серед ознак юридичної особи В. М. Кравчук виділяє соціальні та правові ознаки. До соціальних ознак відносяться похідна природа юридичної особи, організаційно-правова форма, найменування. До правових ознак відносяться майнова відокремленість юридичної особи та самостійність в цивільному обороті. В. М. Кравчук пропонує наступне визначення юридичної особи: юридична особа — це організація, що створена у передбаченій законом організаційно-правові формі з метою реалізації правомірних інтересів певних осіб та задоволення суспільних потреб шляхом самостійної участі в цивільних правовідносинах від власного імені на засадах майнової відокремленості⁴⁸.

На нашу думку, основний недолік поглядів В. М. Кравчука на юридичну особу полягає в тому, що він бачить в юридичній особі суб'єкта лише цивільних правовідносин, і виходячи з цього, конструює поняття юридичної особи.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо наступне. Категорія юридичної особи формувалася протягом тривалого часу під впливом різних історичних умов. Перша спроба сформулювати поняття юридичної особи була зроблена юристами Стародавнього Риму. Але об'єктом наукових досліджень юридична особа стала лише у XIX-XX ст.ст., що пов'язано насамперед з динамічним розвитком економічних та політичних відносин в суспільстві. Сутність категорії юридичної особи намагаються пояснити різні теорії, які в тій чи іншій мірі розкривають різні аспекти, сторони даного правового явища. Але кожна з них не розкриває його у всій повноті, всі вони страждають односторонністю та обмеженістю. Це пов'язано з тим, що в більшості випадків юридична особа розглядається лише як явище приватного, цивільного права, і відповідно досліджувалась в рамках однієї галузі правах — цивільного права, а не як загальноправове явище. Враховуючи це, жодна з запропонованих концепцій юридичної особи не відповідає сучасному стану суспільних відносин, і це зумовлює подальше дослідження явища юридичної особи.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 7 від 7 лютого 2008 року)*

⁴⁸ Там само. — С. 160-161.